

Van der Os duur te staan. Hij werd eerst geschorst en tenslotte afgezet. Na te hebben gediend als doopsgezind voorganger, vestigde hij zich als vermogend particulier in Zwolle en werd hij weer een regelmatig bezoeker van de Grote Kerk. Ook in persoonlijk opzicht had de beroering voor hem dus geen klaarheid gebracht.

Bosch beschrijft de verschillende kanten van de Zwolse kwestie goed. De theologische tweeslachtigheid van de hoofdpersoon verklaart hij uit de nadruk die Van der Os op het gedrag wilde leggen. Deze ethische oriëntatie was een kenmerk van verlichte theologen, die zelden dogma's aanvielen. Het probleem was dus hoogst actueel. Vandaar de grote weerklink in de Zwolse en de Nederlandse samenleving. De verhouding tussen kerk en staat op plaatselijk en landelijk niveau heeft van de auteur de nodige aandacht gekregen, al was voor deze kerkhistorische studie de politiek niet het hoofdpunt.

Ondanks alles kan men zich afvragen of het boek niet teveel in het miniatuur blijft steken. De studie is geheel opgebouwd van plaatselijk naar landelijk. Zo werd het kader van de algemene ontwikkelingen en de wisselwerking tussen grondvlak en theologie iets te ver naar de achtergrond verdrongen. Niettemin is een welkome bijdrage geleverd aan de kennis van een nog steeds verwaarloosde periode van de Nederlandse kerkgeschiedenis.

J. Roelevink

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1950* (Dissertatie Leiden 1988; Nijmegen: SUN, 1988, 348 blz., f38,50, ISBN 90 61668 288 6).

Over de onderwijshervorming in Nederland, die voorbereid werd vanaf ongeveer 1780, vastgelegd in de schoolwet van 1806 en gerealiseerd in de daaropvolgende decennia is in de loop der jaren verschillend gedacht en geschreven. De problemen van de eigen tijd — bijvoorbeeld de schoolstrijd — wogen zwaar en veel schrijvers kwamen er niet toe alle motieven tot onderwijshervorming te herkennen en in hun onderling verband te plaatsen. Het komt mij voor dat juist op het terrein van onderwijsgeschiedenis verwachtingen een grote rol kunnen spelen, waardoor veel studies nogal wat waardeoordelen bevatten en weinig rekening houden met de structuur van de maatschappij waarbinnen zich dat onderwijs ontwikkelde. Het lijkt soms moeilijk te zijn eraan te ontkomen om met opgeheven wijsvinger de fouten van het verleden aan te duiden.

De studie van Lenders is hier vrij van. Hij heeft een verdienstelijke poging gedaan de ontwikkeling van het onderwijs gedurende tachtig jaar te plaatsen binnen het complexe verband van meningen en verwachtingen uit die tijd, en hij is daar een heel eind in geslaagd. De opgave was bijzonder moeilijk, want er is nogal wat beeldend vermogen voor nodig om alle diverse meningen uit eenzelfde tijd recht te doen wedervaren, te laten zien hoe zij op elkaar inwerken en in hoever zij van invloed waren op het onderwerp in kwestie: hervorming van het onderwijs. Wanneer we dan bovendien bedenken dat het hier gaat om een vrij lange periode, waarin de onderlinge verhouding van de diverse stromingen veranderde, dan past slechts bewondering voor de wijze waarop Lenders deze opgave heeft uitgevoerd, in een goed ingedeeld boek van nog geen 350 bladzijden.

De schrijver begint met een uiteenzetting over de maatschappelijke achtergronden van de onderwijshervorming en de belangrijkste kenmerken daarvan, om vervolgens over te gaan op de maatschappijvisie — of -visies— die aan die hervorming ten grondslag lagen, met name die ten aanzien van volksverlichting en volksonderwijs. De resultaten van de hervormingen kwamen immers vooral de volksscholen ten goede. Lenders gaat daarom vrij uitvoerig in op de toenmalige associaties bij het woord 'volk', zoals ordeloos, zedeloos, losbandig enz., en op de doelen die men wilde bereiken met verheffing van dat volk. Deze en andere begrippen zijn in de loop der jaren soms licht van betekenis en inhoud veranderd, waardoor oudere geschriften misverstanden kunnen opwekken bij de tegenwoordige lezer. Lenders' analyse legt een vrij ingewikkeld patroon bloot, waarbij het beeld soms dreigt te vervagen. Het is daarom geen gemakkelijk boek geworden, maar bij aandachtige lezing geeft het stof tot nadenken en nieuwe inzichten in de achtergronden van ons onderwijsbestel.

Hij gaat vervolgens in op de plaats die de dragers van de hervormingsbeweging in de maatschappij innamen, en constateert dat het vooral de 'nieuwe burgers' waren: intellectuelen, die blijkbaar bezorgd waren over de toestand waarin het 'volk' verkeerde. In een waardevolle bijlage vinden we de biografische gegevens van bijna vijftig personen die op de een of andere wijze hierbij betrokken waren. Als ik goed geteld heb, bevat die lijst onder andere dertien medici, zeventien theologen en veertien mensen die in het onderwijs werkzaam waren. Dit grote aantal medici bracht Lenders er toe een afzonderlijk hoofdstuk te wijden aan de medische denkbeelden uit die tijd, zoals bijvoorbeeld de miasmaleer, die leidde tot grotere aandacht voor de leefomgeving. Het had misschien aanbeveling verdiend om ook een hoofdstuk in te lassen over de toenmalige theologische en kerkelijke stromingen, om te zien of ook deze in verband gebracht konden worden met het onderwijs, maar dat is niet gebeurd. Ik denk overigens dat dat nog veel moeilijker geweest zou zijn dan het medische hoofdstuk, omdat het mij voorkomt dat de consensus onder medici groter was dan onder theologen.

Na deze eerste hoofdstukken over de achtergronden van de schoolhervorming beschrijft Lenders daarna de resultaten: de pedagogiek en de didactiek in de volksscholen. In twee afzonderlijke hoofdstukken komen respectievelijk de praktijk van straffen en belonen en de n ieu we leesmethode aan de orde. Telkens gaat hij na in hoever deze veranderingen passen in het doel dat met die scholen beoogd werd. Ook al zijn er wel radicalen geweest die hoopten op gelijkheid voor iedereen, het verdwijnen van een standenmaatschappij was toch geenszins de bedoeling van de 'nieuwe burgerij', die de onderwijsvernieuwing realiseerde. In een afsluitend hoofdstuk bekritiseert de auteur vroegere interpretaties van de Bataafse onderwijshervorming en de onderwijswetenschappen en onderwijsgeschiedenis in het algemeen. Een hoofdstuk dat iedereen die op dit gebied werkzaam is zich ter harte mag nemen.

Ik heb geprobeerd in het kort weer te geven waar deze studie over gaat en welke onderwerpen zij behandelt. Ik besef dat ik daarmee onvoldoende recht doe aan de rijke inhoud van dit proefschrift, waarin heel veel aan de orde wordt gesteld om het betoog van de schrijver te ondersteunen. Men kan daarvan beter kennis nemen door het boek zelf te lezen. Lenders conclusie is, dat de onderwijshervorming in feite heeft voldaan aan de bedoelingen van de groep die ze heeft bevorderd.

E. P. de Booy

B. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd, 1796-1842* (Dissertatie Leiden 1988, Ars Notariatus